

Mineke Schipper

Weduwen

Een nooit vertelde geschiedenis

2023 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Mineke Schipper

Omslagontwerp Tessa van der Waals

Illustratie omslag Isis rouwend over haar dode man Osiris. Louvre, Parijs, ca. 1550-1295 v.Chr.

Foto auteur Christiaan Krouwels

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk Elgraphic

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 4598 9

1

Afscheid

Alstublieft, God, laat me geen
treurende weduwe blijven.

RUSSISCH SCHIETGEBEDJE

Weduwen willen niets liever dan hun verloren status terug, zegt het smeekgebed hierboven. Alsof dat de enige hoopvolle optie is. Een Arabisch populair gezegde weet het ook zeker: ‘Weduwen en jonge meisjes worden beklagd door getrouwde vrouwen.’ Dat betekent zeker niet dat getrouwde vrouwen altijd zo gelukkig zijn, maar opvattingen over weduwen zijn als efficiënte reclameboodschappen: zolang ze herhaald worden houden ze impact.

De doden zijn niet weg

Toen een leerling aan zijn leermeester Confucius (551-479 v.Chr.) vroeg wat hij van de dood dacht, antwoordde de Chinese wijsgeer: ‘We weten niet eens wat leven is, hoe kunnen we dan de dood begrijpen?’ Deze agnost was ervan overtuigd dat je over het hiernamaals helemaal niets kunt weten en er dus geen zinnig woord over valt te zeggen. Niettemin zijn er overal voorstellingen gemaakt van de plek waar de dode echtgenoot heen ging, met soms grote gevolgen voor de achterblijvende weduwe.

De aanblik van een dode blijft schokkend, maar het lichaam van je eigen geliefde ontziend zien is extra heftig omdat je zo intens

met hem hebt samengeleefd. Waar is hij? Ziet hij mij? Is hij voor altijd verdwenen of zweeft hij nog om mij heen? Het zijn vragen die spontaan opkomen.

In 'Souffles' ('Adem'), een vaak geciteerd gedicht van de Senegalese schrijver Birago Diop, manifesteren de doden zich voortdurend in de wereld van de levenden:

De doden zijn nooit weg:
Ze zijn in schaduw die lichter wordt
En in schaduw die dichter wordt.
De doden zijn niet onder de aarde:
Ze zijn in de boom die huivert,
Ze zijn in het bos dat kreunt,
Ze zijn in het water dat stroomt
En in het water dat stilstaat,
Ze zijn in het huis, ze zijn in de menigte;
De doden zijn niet dood.¹

In samenlevingen waar de doden nooit weg zijn, houden de levenden rekening met hun aanwezigheid. Is de overledene niet tevreden in zijn nieuwe omgeving en wil hij terug naar de wereld van de levenden, dan ontstaat een onvoorspelbare situatie. Komt hij de levenden lastigvallen, dan gaat hij om te beginnen op zoek naar zijn eigen weduwe. In gemeenschappen waar die gedachte leeft en mensen angstig maakt, worden maatregelen getroffen in de vorm van afscheidsrituelen, in de hoop dat de overledene daarna rust zal vinden.

Het idee dat de geest van de dode blijft rondzwerven is bekend uit culturen dichtbij en ver weg, bijvoorbeeld in het oude Griekenland, maar ook in Afrika en inheems Amerika.² De West-Europese Middeleeuwen waren ook gewend dat de geesten van doden in de buurt bleven. In zijn geschiedenis van het Franse dorp Montaillou beschrijft Emmanuel Le Roy Ladurie hoe de doden rondhingen bij de levenden, vooral in de ochtend na de mis. Je moest rekening houden met hun rusteloze beweeglijkheid. Vandaar dit advies:

Als u rondloopt, [...] zwaait u dan niet wild met armen en benen, maar houd die juist dicht bij het lichaam. Anders loopt u de kans een geest tegen de grond te slaan. Vergeet niet dat we [...], zonder het te beseffen, omringd worden door een menigte geesten die onzichtbaar zijn.³

In diezelfde trant schrijft de Nigeriaanse Sarah Oloko in 1997 over de relatie tussen een man die overlijdt en zijn nog levende vrouw:

Het ligt voor de hand dat de geest van de echtgenoot rondhangt in de buurt van zijn weduwe, met wie hij tijdens zijn leven het meest intiem is geweest, en rituele reiniging is nodig om de band tussen man en vrouw te verbreken. Hoe onaantrekkelijker de vrouw in het proces van de rituele reiniging wordt gemaakt, des te meer wordt ze dat ook voor de geest van haar man en [...] voor beoogde minnaars of vrijers.⁴

In samenlevingen waar de banden tussen hiernumaals en hierna maals nauw zijn, houden de levenden hun dichtbij de doden graag te vriend. Mannelijke doden houden lange tijd opvallend veel macht over de levenden, met name over hun weduwen. Vandaar dat op zo veel plekken rituelen zijn bedacht om de overgang te versoepelen.

In de Orokaiva samenleving van Papoea-Nieuw-Guinea krijgt de dode het nuttige advies mee om zelf de weg naar het paradijs te kiezen:

Ga nu naar een goede, niet naar een kwade plek; ga naar de weg waar de zon schijnt, niet naar de weg van de regens; ga daar waar geen muggen zijn en geen steekvliegen, maar wel een overvloed aan varkens en maniok [...] En we gaan ter ere van jou een feest geven.⁵

Enmaal daar aangekomen zal hij nooit meer terug willen. Een geruststellende gedachte. Het vreedzame vertrek van de dode man

hangt af van de correcte uitvoering van begrafenis- en rouwrituelen, waarin voor zijn weduwe(n) een fundamentele rol is weggelegd. Maar hoe gaat het vervolgens met haar?

Besmettelijke onreinheid

In de westerse wereld bestaan hygiëneregels voor omgang met overleden mensen, maar de angst voor de geest van de doden speelt hier meestal geen rol van betekenis meer. Er zijn ook culturen waar een dode nog een tijd lang schrik blijft aanjagen. Dan wordt soms alles waar zijn lijk mee in aanraking is geweest 'onrein' verklaard: het huis waar hij ligt opgebaard, de lijkwade waarin hij gewikkeld is, de kleren die hij droeg, de kommen waaruit hij dronk, enzovoort. Alles om hem heen is 'besmet'. Die onreinheid wordt in de eerste plaats geprojecteerd op de vrouw met wie hij zo lang samen is geweest, alsof de dood niet alleen hem, maar ook zijn vrouw heeft aange- raakt.

Zodra de dood is langsgelopen en het nieuws begint rond te zingen wordt in veel gemeenschappen de aparte status van de weduwe op allerlei manieren zichtbaar gemaakt. Ze moet bijvoorbeeld in quarantaine of ze mag een tijd lang niet met anderen praten, soms zelfs niemand groeten of een groet beantwoorden. Ze draagt verplichte rouwkleding en/of wordt kaalgeschoren. Of ze moet een tijd lang ongewassen rondlopen in de kleren die ze droeg op het moment dat haar man overleed, of haveloze oude plunje aantrekken. Een verplicht wasverbod, soms wekenlang, benadrukt haar onreinheid nog eens te meer. Zulke maatregelen dienen ook om haar onaantrekkelijk te maken voor de geest van haar dode man.

Sommige tradities verplichten weduwen een aantal maanden in afzondering door te brengen uit angst dat haar aanwezigheid niet alleen de mensen, maar ook de markt, de grond en het water zou besmetten.⁶ De obsessie met dodelijke besmetting via de weduwe komt op verschillende plekken voor. Geen wonder dat er rituelen

zijn bedacht om de angsten van de levenden te bezweren en de dreiging van de dood ongedaan te maken. Voorbeelden daarvan zijn eind negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw voor het eerst door antropologen van buiten beschreven in uiteenlopende culturen.

Bij de bewoners van de Trobriandeilanden voor de kust van Papoea-Nieuw-Guinea, waar de Poolse antropoloog Bronislaw Malinowski ruim een eeuw geleden veldwerk deed, gold het strenge verbod op aanraking van de dode alleen voor de familie van de dode man. Zij mochten het lijk niet wassen, versieren, knuffelen en begraven. Dat zou voor hen dodelijk zijn, vandaar dat dit uitsluitend taken waren voor de weduwe en haar familie.⁷

In de Oro Provincie van Papoea-Nieuw-Guinea was de besmettelijkheid van de dode man zo gevaarlijk voor de hele omgeving dat zijn echtgenotes hun rouwtijd op een geïsoleerde plek buiten de gemeenschap moesten doorbrengen. De voorgeschreven periode voor het isolement van de *Pamone Doru* ('rouwende weduwe') was daar afhankelijk van het seizoen en nog meer van de lokale voedselsituatie. Al naargelang er overvloed heerste of schaarste, varieerde de periode van een paar maanden tot een jaar. Al die tijd mocht een weduwe niet door andere dorpelingen gezien of gehoord worden. Als ze even dringend naar buiten moest, diende ze haar hoofd te bedekken met een doek van geklopte boomschors. Ze bracht ongeluk.⁸

Dat verplichte isolement kan extreme vormen aannemen. In talloze Indiase voorbeelden van bepaalde kasten is sprake van rigorouse maatschappelijke uitsluiting. Tot het einde van haar dagen wordt het strenge ascetische leven van de weduwe gevuld met gebeden en rituelen ten behoeve van de ziel van haar echtgenoot – vanuit de hoop opnieuw met hem getrouwd te zijn in haar volgende leven:

Ze [...] sliep op de grond en at niet meer dan één karig maal per dag, zonder honing, vlees, wijn of zout, ze mocht geen sieraden of kleurige kleren dragen en geen parfum gebruiken; van weduwen

werd ook verwacht dat ze hun haar zouden afscheren. [...] Bij elke inbreuk op haar ascetische discipline kon ze niet alleen rekenen op een zeer ongelukkige hergeboorte, maar bracht ze ook het welzijn van de ziel van haar verscheiden echtgenoot in gevaar, hij zou in het hiernamaals kunnen lijden onder de tekortkomingen van zijn wederhelft op aarde [...]. Waar ze maar ging, verspreidde ze somberte om zich heen. Nooit meer de familiefeesten bijwonen die zo'n grote rol spelen in het hindoe leven, want ze zou alle aanwezigen ongeluk brengen. Ze was nog steeds lid van de familie van haar echtgenoot en kon niet terugkeren naar haar vader. Voortdurend in de gaten gehouden door de ouders en verwanten van haar heer en meester, om te zien of ze haar beloften verbrak en het geestelijk welzijn van de dode man in gevaar bracht, geschuwd als ongeluk zelfs door bedienden – wat moet haar leven dikwijls extreem ellendig geweest zijn.⁹

Zulke angsten en voorschriften bestaan nog, vooral in afgelegen streken. In hoeverre die oude angsten ook nog in stedelijke gebieden leven is moeilijk te verifiëren.

De angst voor de geest van de dode man wordt opvallend geprojecteerd in zijn nog levende vrouw. Weduwnaars hoeven maar kort te rouwen en nemen snel een nieuwe vrouw. Levend of dood – een echtgenote lijkt weinig impact te hebben in patriarchale samenlevingen. In tegenstelling tot de geest van de overleden man die zijn levende vrouw zou belagen lijkt in de voorstelling van zaken de geest van de dode vrouw een te verwaarlozen factor in het verdere leven van de weduwnaar. Dat significante verschil heeft alles te maken met de hiërarchische structuur van traditionele samenlevingen.

Een weduwe kan niet om het vereiste gedrag heen in kleine gemeenschappen waar voortdurend op haar wordt gelet. Ze kan onder druk worden gezet met het dreigement dat de geest van haar man boos op haar zal worden zodra ze zich misdraagt. Haar vele vernederingen zijn evenzoveel signalen dat zij, al dan niet tijdelijk,

geen deel meer uitmaakt van de gemeenschap. Gedurende haar rouwperiode, zes maanden, een jaar of langer, gelden verboden voor seks en/of (vooral lekker) voedsel. Zou ze het seksverbod overtreden met zwangerschap tot gevolg, dan kan de schoonfamilie haar en de man in kwestie gaan verdenken van medeplichtigheid aan de dood van haar echtgenoot.¹⁰

De definitieve scheiding tussen de weduwe en de geest van haar echtgenoot wordt in sommige tradities bezegeld met een afrondend afscheidsritueel. Soms wordt daarbij namens de weduwe een simpel plengoffer op het graf van haar echtgenoot gegoten uit een kalebas die daarna ter plekke wordt gebroken, zoals in sommige West-Afrikaanse tradities het geval is. Of worden haar nagels geknipt en wordt haar hoofd nogmaals kaalgeschoren. Aan die afronding zijn vaak pijnlijke, eenzame en soms zwaar vernederende ervaringen voorafgegaan.

Traumatiserende rituelen

Afscheidsrituelen hebben tot doel de reis van de dode naar de eeuwigheid of het land van de geesten voorspoedig te laten verlopen. Een zorgvuldig afscheid, is het oude idee, maakt de overledene zo goedgezind tegenover de levenden dat ze verder geen last meer van zijn geest ondervinden. Het is een overgangperiode waarin weduwen verplichte rituelen ondergaan om de levenden te beschermen tegen de geest van de dode.

In zijn boek *Religion and Art in Ashanti* (1927) is Robert Rattray duidelijk begaan met het lot van de Ashanti weduwen:

Afgezien van het verlies van hun levensgezel, is hun lot niet altijd buitengewoon gelukkig. De clan, de bloedverwanten van de overledene, is, op gezag van het gewoonterecht, geneigd hen nogal hard aan te pakken. Ze worden behandeld als deel van de goederen en het bezit van de dode man, en dat blijft zo tot ze in een nieuw leven zijn aanbeland. Het huwelijkscontract dat ze

aangingen is nog niet helemaal ontbonden. [...] ze wordt (na een jaar) de vrouw van de broer van haar vroegere echtgenoot of het eigendom van de erfgenaam van de overledene.¹¹

Tijdens de lange vastendagen wordt voortdurend op haar gelet. De nabestaanden houden een wake totdat het lichaam begraven is. Dag en nacht is de drum te horen, er wordt gedanst en gezongen en er worden geweerschoten gelost. De weduwe zit naast het lichaam van haar dode man. Ze jaagt de vliegen weg met haar waaier en valt af en toe van uitputting in slaap. Op de derde dag wordt zijn lichaam begraven. Vlak voordat de kist wordt dichtgeschroefd stapt een van de familieleden naar voren en spreekt de dode toe. Alle goede gaven worden opgesomd, gevolgd door verzoeken van de kant van de levenden.

Vandaag ga je weg.
We hebben geweren afgevuurd.
Wij hebben je schapen gebracht.
We hebben je ook kleren gegeven.
We hebben een mooie begrafenis gemaakt.
Laat niemand van ons ziek worden.
Laten we genoeg geld vinden om alle gedane uitgaven te betalen.
Geef alle rouwenden kracht.
[...] Laat iedereen vruchtbaar zijn.¹²

Angst voor de geest van de dode man is het hevigst zolang het lichaam nog niet in het graf ligt. Dankzij een zorgvuldig begrafenisritueel hopen de Ashanti nabestaanden dat de dode tevreden vertrekt en rust vindt in het hiernamaals.

Behalve met statusverlies worden weduwen geconfronteerd met het negatieve idee dat haar aanwezigheid ongeluk brengt. Zulke vooroordelen maken haar tot outcast in eigen familie en sociale

omgeving. Bij voorbaat wordt haar de toegang ontzegd tot familiefeesten, regionale festivals, religieuze en andere sociale bijeenkomsten.¹³

Tot een eeuw geleden werden weduwen in Europa soms net zo gewantrouwd: ze mochten geen trouwerij bijwonen, want dat zou het nieuwe paar ongeluk brengen. Ook in haar eigen familie kon geen feest plaatsvinden op haar verjaardag, omdat die dag bij voorbaat besmet was. Een trouwerij op die datum zou de bruid binnen afzienbare tijd ook tot weduwe maken. Een weduwe mocht ook beslist geen huis binnengaan waar een bevalling aan de gang was, want haar aanwezigheid zou de bevalling belemmeren. Hier en daar werd zelfs haar schaduw als levensgevaarlijk ervaren en werd zij om die reden zorgvuldig gemeden.¹⁴ Het wantrouwen tegenover weduwen kruipt overal waar het niet gaan kan.

In Zuid-Afrikaanse Tswana en Zoeloe rouwtradities worden begin eenentwintigste eeuw veel weduwen nog verplicht om een jaar te rouwen, uit respect voor hun overleden man. Aan hun zwarte kleren kan iedereen goed zien dat ze in de rouw zijn. Zichtbaar als ze zijn worden ze zoveel mogelijk gemeden, want contact met de dood moet wel ongeluk brengen. Vandaar dat een weduwe helemaal achter in de bus hoort, want wie achter haar zit wordt ook door ongeluk getroffen. Op het platteland moet ze een stap opzij doen om anderen op straat voorrang te verlenen.¹⁵

Vanuit het religieuze en culturele hindoe gedachtegoed in Nepal worden weduwen in hun verplichte witte rouwsari zo geschuwd dat hun aanwezigheid bij religieuze plechtigheden nog altijd taboe is:

Die [witte sari] bleef me voortdurend herinneren aan het verlies van mijn man en aan het feit dat ik niet langer was als andere vrouwen. Dat besef maakte me emotioneel extra kwetsbaar. Het voelde alsof ik geen deel meer van de familie was of van de gemeenschap. Ik dacht dat ik alleen op de wereld was. De witte

sari fungeerde als een symbolische ontkenning van mijn bestaan zowel in besloten als publieke ruimtes. Het huwelijk maakt vrouwen maatschappelijk zichtbaar, terwijl weduwschap hen onzichtbaar maakt in de sociale ruimte.¹⁶

Fobieën en fantasieën van goedgelovige familie en omwonenden worden op weduwen geprojecteerd; op weduwnaars zelden of nooit. Valt het hele dorp over haar heen, dan trekt ze aan het kortste eind en komt ze alleen te staan. Onderzoek naar armoede in Afrika en Azië bevestigt dat op veel plekken de materiële belangen van de schoonfamilie een aanzienlijke rol zijn gaan spelen. Afscheid van een dode verhult vaak haat en hebzucht, met als gevolg dat de schoondochter rechteloos en berooid achterblijft na de dood van haar man. In de zestiende en zeventiende eeuw was het percentage alleenstaande vrouwen, vooral weduwen, onder de slachtoffers van hekserij ook opvallend groot in Europa.

Over de mysteries van leven en dood weten we nog niet veel meer dan onze voorouders. De ongrijpbaarheid van de geest van de dode heeft ertoe geleid dat levende weduwen veiligheidshalve apart werden gezet – tijdelijk of levenslang. Soms moesten zij de rest van hun dagen in afzondering doorbrengen of onder maatschappelijke druk een eind aan hun leven maken. Het lijkt alsof de strengste eisen aan de meest weerloze groep zijn opgelegd.

In een voortdurend veranderende geschiedenis is doodsangst een constante factor gebleven. Tradities houden ons een sombere spiegel voor van even vergeefse als wanhopige menselijke pogingen om greep te krijgen op een broos en vergankelijk bestaan. De dood van een echtgenote had weinig impact, maar aan de angst voor de onvoorspelbare geest van de dode echtgenoot is opvallend lang vastgehouden, zo niet uit angst dan uit materiële of machtsmotieven, waarover later meer.